

VESTFOLD
fylkeskommune

RAPPORT: Utredning og arkeologisk registrering

Sak

Krigsminnelokalitet ID 159642

Gravplass ved Russerfangeleir fra andre verdenskrig på øya Mellom Bolæren

Gbnr

132/4

Kommune

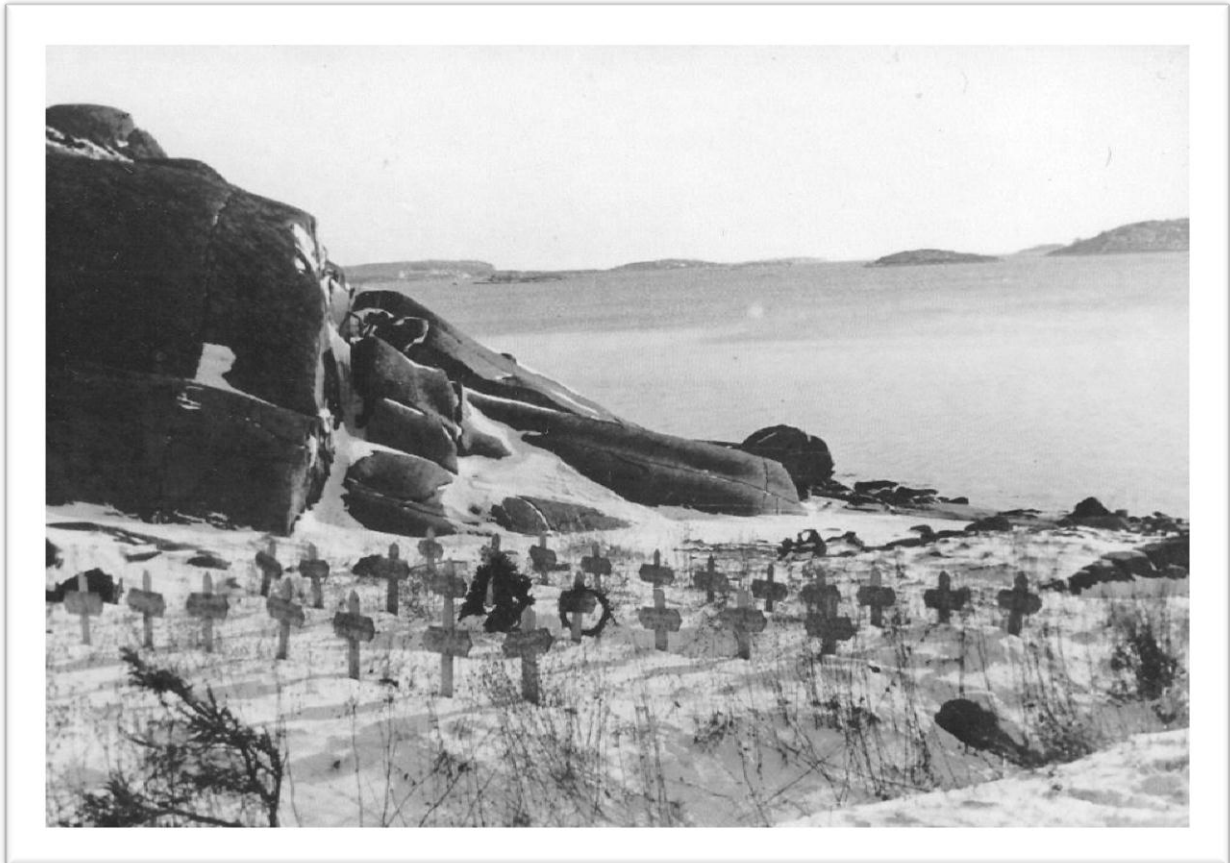
Nøtterøy

Saksnummer

201302610-1

Rapportdato

12.03.2013

Tiltakshaver:	Kulturarv, VFK
Adresse:	

Registrering utført:	30.10.2012	Ved:	CSE/VL/ROL/LSJ
Rapport utført:	06.11.12/12.3.13	Ved:	CSE

Undersøkelsestype	Maskinell sjakting	☐
	Overflateregistrering	☒
	Prøvestikking	☐
	Metallsøk	☒

Resultater	Fornminnetype	Askeladden id.
Automatisk fredete kulturminner		
Nyere tids kulturminner: Funn fra nyere tid, status uavklart	Krigsminnelokalitet; Tidligere gravplass for krigsfangeleir	ID 159642
Naturvitenskapelige prøver (¹⁴ C):		
Antall timesverk:	30	
Merknader:	Deltagere; Cathrine Stangebye Engebretsen, Ragnar Orten Lie, Vibeke Lia og Linnea Syversætre Johannessen deltok 7 timer. Anitra Fossum deltok med pressebesøk to timer.	

Forsidebildet: Bukten med gravplassen på Mellom Bolæren fotografert på 40-tallet. Fotograf ukjent.

Innhold

1.	Bakgrunn for undersøkelsen	4
2.	Sammendrag	5
3.	Områdebeskrivelse.....	6
4.	Kilder til gravplassen for russerfanger	8
4.1	Manglende oversikt over skriftlige kilder.....	8
4.2	Kilder fra krigen og frigjøringen.....	8
4.3	Kilder til flyttingen av graver på 50-tallet.....	12
4.4	Muntlige kilder	14
4.5	Konklusjon	14
5.	Arkeologisk registrering	14
5.1	Tidsrom og bemanning.....	14
5.2	Registreringens forløp og resultater	15
5.3	Metoder i feltregisteringen	16
5.3.1	Georadarundersøkelse	16
5.3.2	Søk med metalldetektor	18
5.3.3	Funn fra metallsøket	18
5.3.4	Innmåling og dokumentasjon.....	20
6.	Arkeologiske resultater	22
6.1	Gravplass krigsminnesmerke ID 159642	22
7.	Sammenstilling av kilder og konklusjon	22
8.	Vurdering av videre utredningsbehov.....	23
8.1	Videre utredningsbehov.....	23
8.2	Skisse til hovedprosjekt for feltundersøkelse av gravplassen.....	24
8.3	Russerfangeleieren - oppfølgende tiltak og fremtidig formidling.....	24
8.4	Nødvendige undersøkelser og dokumentasjon:	25
8.5	Tilrettelegging og videre formidling	25
9.	Litteratur.....	26
10.	Vedlegg.....	26

1. Bakgrunn for undersøkelsen

Fylkesmannen i Vestfold fått i oppdrag fra Miljøverndepartementet å legge grunnlaget for etablering av nasjonalpark i skjærgården utenfor Nøtterøy og Tjøme.

Kulturminner er én av nasjonalparkens tre verneverdier. Verneverdiene skal sikres, men de skal også kunne brukes der det ligger til rette for det. Det er avgjørende at driften av nasjonalparken hviler på oppdatert kunnskap om forekomster, verneverdi, tilstand, sikringsbehov og tilretteleggingsmuligheter.

Kulturmiljøet fra andre verdenskrig knyttet til Russerfangeleiren på Mellom Bolæren stiller særskilte etiske krav til forvaltningen. Det er viktig både å sikre og formidle kulturmiljøet, men først er det behov for utredning og kunnskapsheving. Første skritt i utredningen av dette kulturmiljøet har vært å iverksette et forprosjekt med registrering av den lite dokumenterte gravplassen som lå til fangeleiren. Forprosjektet er del av utredningsprogrammet for nasjonalparken, godkjent av fylkesrådmannen 3. september 2012. Forprosjektet er fullført med gjennomgang av skriftlige kilder og fysiske spor på stedet, med kjøring av georadar og søk med metaldetektor.

Ettersommeren 1943 ble det opprettet en arbeidsleir for russiske krigsfanger på Mellom Bolæren. I et års tid arbeidet omkring 300 russere med å ruste opp festningsanlegget her. Høsten 1944 ble leieren tømt for de arbeidende fangene og i desember ankom det i stedet ca 300 svært syke russiske fanger. Ifølge lister fra Røde kors og Kystartilleriets overkommando ble 28 navngitte russiske fanger rapportert gravlagt på øya våren 1945. Ifølge Krigsgravtjenesten ble levningene flyttet til Vestre gravlund i Oslo i 1953.

Den norske Krigsgravtjenesten ved Fornyings-, administrasjons- og kirke departementet ble etablert i 1946 og har et særlig forvaltningsansvar for alle krigsgraver fra andre verdenskrig. Kulturarv har kontaktet Riksarkivet for å bestille kopi av eventuelle rapporter i Krigsgravtjenestens arkiv fra 50-tallet som dokumenterer oppgravingen og flyttingen av graver. Riksarkivet kan ikke finne noen rapporter fra flyttingen av gravene.

Kulturarv har foretatt en innsamling av lett tilgjengelige skriftlige kilder som omtaler fangeleiren. Det finnes trolig flere kilder i diverse arkiver, men de få offisielle kildene vi har hatt tilgjengelig gir ikke presis informasjon om hvor mange, hvor og hvordan de døde fangene ble begravet.

I nyhetskilder fra 1945 (Tønsberg blad 19.5.1945, se vedlegg 3) gjengis opplysninger om dødstill og begravellesomstendigheter. Blant annet antydes det at det har vært flere transporter med syke fanger til øya enn de man kjenner fra offisielle kilder, og at det var flere dødsfall i leieren enn de navngitte 28.

Fra andre uoffisielle kilder fremkommer det en rekke motstridende hentydninger og opplysninger om antall døde fanger og omstendighetene rundt deres gravlegginger. Det er også registrert muntlige utsagn om funn av bein på stedet med gravplassen.

På grunn av de motstridende opplysningene og mangelen på dokumentasjon som kan støtte de offisielle dødslistene, ble det vurdert av Kulturarv som nødvendig, både av etiske hensyn og av hensyn til offentligheten, å utrede om gravplassen benyttet til gravlegging av syke krigsfanger i 1945 er fullstendig tømt for menneskelige levninger.

Forprosjektet skal avdekke kunnskapsstatus og videre utredningsbehov. Forprosjekt og utredninger skal i sum danne grunnlag for videre sikring, vern og tilrettelegging av gravplassen. Ved påvisninger av menneskelige levninger under utredningene skal det i samråd med Krigsgravtjenesten planlegges tiltak for ivaretaging.

Figur 1. Russerfangeleieren sett fra nordøst frigjøringsdagen 1945. Leieren ble brent oktober 1945, men bygningsruiner og noen få rester etter brakkene og gjerdet rundt leieren står fremdeles igjen. Bildeutsnittet er gjort av foto tatt av Carl Fredrik Christensen ved Milorgs ankomst. Fotografiet er på utlån fra Carl Ove Christensen.

2. Sammendrag

Denne rapporten omtaler forprosjektet til utredningene av gravplassen gjennomført oktober 2012. Rapportens kapittel 8 inneholder en kortfattet oppsummering av status for selve fangeleieren på øyas østlige kyst, med en samlet vurdering av videre utredning- og dokumentasjonsbehov for gravplass og fangeleir.

I forprosjektet er det foretatt en enkel innsamling av skriftlige kilder og en feltregistrering av gravplassen. Kilder gjøres rede for i kapittel 4.

I utgangspunktet var ikke stedet med gravplassen etter russerfangeleieren kartfestet. Etter en lokalisering av gravplassen til sydbukten vest for Grevestuen ble stedet befart av C.S. Engebretsen 11.10.12 (se fig. 4). Plassen var gjengrodd av høyt tornekratt som gjorde en oversikt over markoverflaten umulig. 300 m² på og rundt arealet med gravplassen ble derfor ryddet for vegetasjon 17.10.12 (se fig. 3). Etter rydding ble det foretatt en gjennomgang av mulige fysiske spor over bakken. Det ble konkludert med at svært få synlige spor etter gravplassen ligger igjen. Fra 1945 til 1953 stod et steingjerde rundt plassen. Kun få stein ligger i overflaten på stedet, og bare enkelte av disse kan potensielt knyttes til steingjerdet synlig på foto fra 40- og 50-tallet (se forsidefoto og fig. 5).

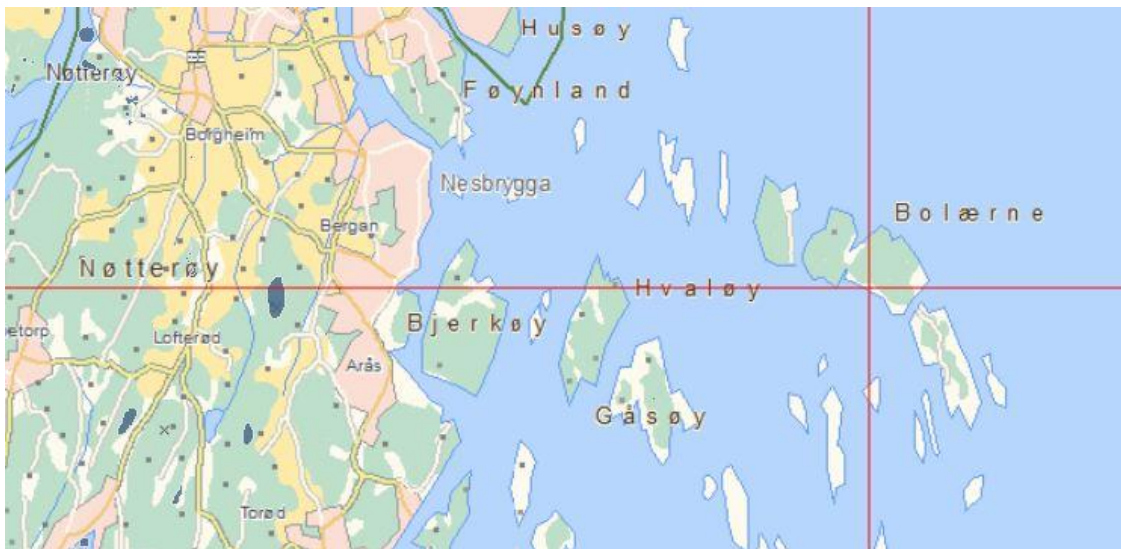
Ryddingen ble etterfulgt av arkeologisk registrering med georadar og metallsøk 30.10.12. Et areal tilsvarende omtrent 195 m² ble overflatedokumentert og det ble foretatt metallsøk i dette og tilstøtende arealer, med innmåling av funn. Funngjenstander ble katalogisert av Vibeke Lia. Det viktigste funnet er et fangemerke/ID-brikke av aluminium med håndskravert fangenummer 111171 og navn på leir; STALAG II B (se fig. 13).

Rapport fra NIKU (Oppdragsrapport 178/2012 ved Lars Gustavsen) beskriver i analysen av datasettene fra undersøkelsen svake anomalier som kan tolkes som mulige rester etter nedgravninger i eller ved arealet innhegnet av steingjerde på foto fra 40- og 50-tallet (se fig. 5).

Gravplassen er etter undersøkelsen registrert med Askeladden-ID 159642, krigsminnelokalitet, og gitt bevaringsstatus uavklart (se fig.2). De arkeologiske resultatene sammenstilles med andre kilder i kapittel 7.

3. Områdebeskrivelse

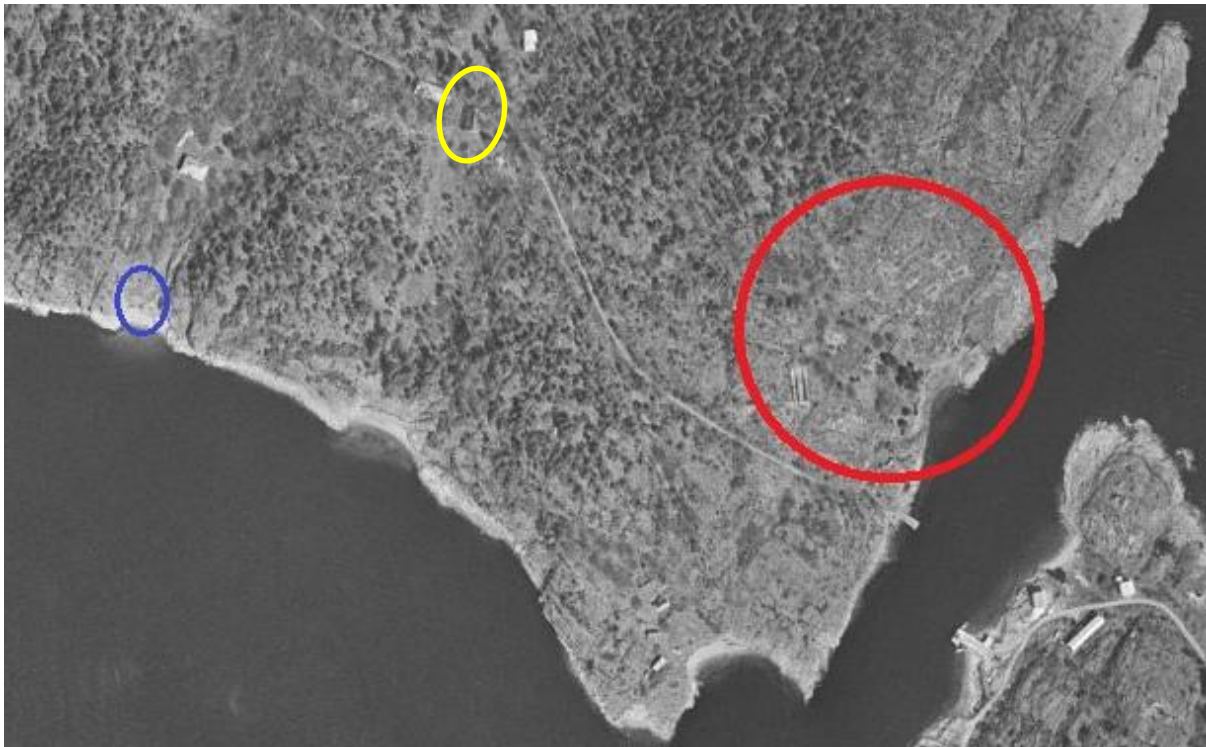
Figur 2. Den geografiske beliggenheten til lokaliteten Askeladden-ID 159642, krigsminnelokalitet på Bolærne. Kart er hentet fra <https://askeladden.ra.no>

Færder nasjonalpark omfatter størstedelen av Nøtterøys skjærgård og hele øygruppen Bolærne. Grunneier på Mellom Bolæren er Nøtterøy Kommune. Utredningsområdet rommer kulturminner fra mange tidsperioder og med ulik frednings- og vernestatus. Kulturminnene ligger både på land og i sjø. Et større antall har ukjent posisjonering, ukjent verneverdi, ukjent bevaringstilstand og ukjent tålegrense for bruk. Vestfold fylkeskommune er ansvarlig for utredninger av kulturminner med unntak av kontrollregistrering av arkeologiske kulturminner i sjø.

Figur 3. Bilde av gravplassen før rydding ved Mellom-Bolærens venner, oktober 2012. Plassen var igjengrodd med slåper og rynkerose. Foto av CSE.

Stranden med gravplassen ligger rett sør for et verneområde for edelløvskog. I edelløvskogen ligger det blant annet hustuffer fra Forsvaret. En av disse bygningene er synlig på flyfoto fra 12.5.1960, nå tilgjengelig på <http://www.norgebilder.no/>. På flyfotoet er også ruinene etter russerfangeleiren synlig (se fig. 3).

Figur 4. Sørøstre del av Mellom Bolæren. Gul markering viser Grevestuen. Rød markering viser området øst på øya med fangeleieren, der tufter fremdeles er svakt synlige. Fra fangeleieren er veien bygget av russerfangene over øya, forbi Grevestuen, svakt synlig. Blå markering viser gravplassens beliggenhet. I luftlinje er det ca 450 meter mellom gravplassen og fangeleieren. Skjermbildeklipp fra "http://www.norgebilder.no/", flyfoto 12.5.1960.

En delvis oppmurt veistrekning ble bygget av russerfangene i øst-vestlig retning over øya. Veien munner ut øst på øya, sør for fangeleieren, ved en brygge. Fra denne veien midt på øya vender også rester av en rampe ned i retning bukten med gravplassen. Muligens representerer dette en veistrekning ned til bukten brukt tidligere.

På stranden i bukten ligger rester etter et bryggfundament i tilknytning til arealet der gravplassen skal ha ligget. På foto fra 40-tallet er også bryggfundamentet svakt synlig (se fig.5). Bryggfundamentet er trolig fra forrige århundre men kan ha vært i bruk også tidligere.

Det er få, om noen synlige spor etter gravmonumentet med kors og steingjerde som ble fjernet på 50-tallet. Fotografiene av gravplassen på neste side fra 40- og 50-tallet viser tre rader med kors. Radene med kors gir et inntrykk av at korsene markerer hver sin grav slik at gravene ligger plassert side om side på rekke. Den enkelte grav vil da ligge orientert nord-sør. Den normale orienteringen for en skjelettbegravelse i kristen gravskikk er imidlertid øst-vest. Det er dog ikke kjent hvilken praksis som ble fulgt ved de russiske fangebegravelsene.

Figur 5. Fotografier av gravplassen. Bildet til venstre fra 40-tallet viser plassen sett mot sør, uten plankegjærde. Bildet til høyre viser plassen sett mot nord. Dette foto er trolig tatt på 50-tallet, og viser et steingjærde, plankegjærde og en større minnestein i bakkant. Fotograf ukjent for begge fotografier.

4. Kilder til gravplassen for russerfanger

4.1 Manglende oversikt over skriftlige kilder

I forprosjektet har det ikke vært tid til å gjøre egne arkivøk. Kulturarv har fått tilgang på dokumentkopier som historikere allerede har lett frem fra arkiver; fra Rune Sørli ved Vestfoldmuseene, Michael Stokke ved Narviksenteret og Marianne Neerland Solheim ved Falstadsenteret.

I Riksarkivets ulike arkiver fra andre verdenskrig kan det være mer informasjon å hente (se vedlegg 2). Det er ikke tidligere gjort systematiske arkivøk spesielt etter informasjon om leiren på Mellom Bolæren. Omfanget av arkivkilder i Norge til leiren er ikke kjent.

Det er heller ikke kjent om tyske arkiver eller arkiver i Russland inneholder ytterligere dokumenter som omtaler denne leiren (tyske arkiver over russiske leire og internerte fanger ble fraktet til Sovjet etter krigen). Russiske arkiver skal inneholde dokumenter fra rettsaker ført av den britiske krigsforbryterkommisjonen der blant annet den tyske SS kommandanten for leiren, Walter Lindtner, ble dømt (se fig. 8).

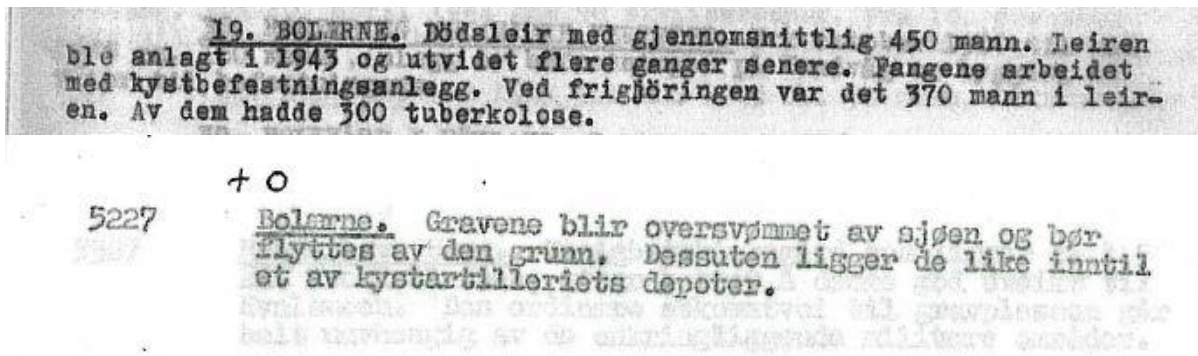
Det er mulig at det finnes ytterligere arkivmateriale som indirekte kan belyse antallet på fanger som omkom eller antall overføringer av syke fanger til Mellom Bolæren. Den manglende kildeoversikten gjør at det forblir uklart hvor mange krigsfanger som kan ha mistet livet der.

4.2 Kilder fra krigen og frigjøringen

I brev datert 21.2.1949 melder Kystartilleribrigade Østlandet til Hærens overkommando at det er en gravplass på Mellom Bolæren med russiske statsborgere (se figur 9, s. 12). I brevet listes det opp 28 navn på gravlagte russiske menn og deres fødsels- og dødsdatoer. Denne listen må basere seg på opplysninger eller lister fra krigen eller frigjøringen, men det er for Kulturarv ikke kjent hvilke.

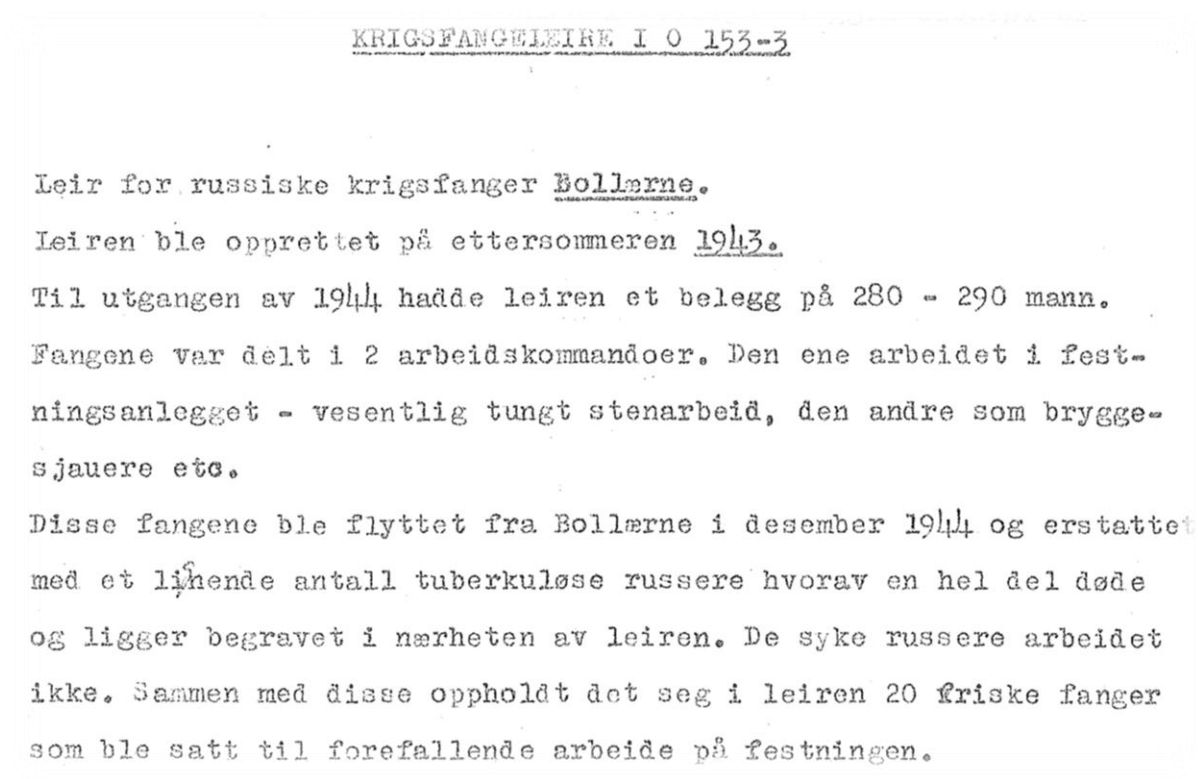

To tilgjengelige lister fra Krigsgravtjenestens arkiv omhandler henholdsvis leiren og gravplassen. Den første omtaler Mellom Bollæren som en dødsleir – og oppgir at det var gjennomsnittlig 450 mann i leiren. Ved frigjøringen var det 370 mann, hvorav 300 hadde tuberkulose. Den andre listen opplyser om at gravene blir oversvømmet av sjøen og derfor bør flyttes (se figur 6).

Figur 6. Utklipp av lister fra Krigsgravtjenestens arkiv, RAFA -2018, boks 30.

Milorg har skrevet rapporter fra åpningen av fangeleiren frigjøringsdagen 1945. Rapportene gir dog bare summariske opplysninger - og inneholder ikke eksakt informasjon om antall fanger, om avdøde og begravde (les utdrag i fig 7 og 8).

Figur 7. Rapport fra Milorg 18.05.1945. Opplysningene om antall fanger og antall døde er upresise.

Rapport 14/5-45.

Rapport til D.L. fra Pi 153 - Foss.

- 1) Oberstlöitnant Nowobraniz bad mig overbringe en takk til Røde Kors og de autoriteter som hadde hjulpet til å sørge for de russiske frigitte fanger og de syke på Bollærne. Han erklærte sig enig i overførelsen av russerne fra Bollærne til Teie. Han fortalte forøvrig fra Bollærne at de tyske myndigheter fra mars i år systematisk hadde gått inn for å utrydde de russiske fanger som så tappert hadde sloss for sitt land. Den tyske kommandant, en underoffiser (visstnok ved ^{For}navn Walter), var som et dyr. Han stakk da også av først dagen tyskerne kunde trekke sig tilbake. Oberstlöitnant Djörmin har tidligere sett hvordan underoffiseren hadde behandlet friske fanger. Denne dyriske behandling kostet 377 mann helsen.

Evakueringen av fangene fra Bollærne er avsluttet. Dette skyldes det sotre arbeide Røde Kors har gjort.

Behandlingen av de syke var ubeskrivelig dårlig. De sykes tilstand var så elendig at det vakte forferdelse blandt sivilbefolkningen. Etterat de var kommet til Teie, syntes de at forandringen var så stor at det er som å være kommet i Paradis. Han vil senere sende inn en nøiaktig medisinsk rapport når alle er undersøkt.

Figur 8. Utdrag fra Milorg rapport 14.05.1945. Opplysningene er springende og unøyaktige.

Fangeleiren og gravplassen er omtalt i noen få andre historieverk, blant annet er emnet behandlet kort av Egil Christophersen i *“Vestfold i krig”(1989:50-54)*. Boken referer til Anton Jervell, overlege på fylkessykehuset og formann i Tønsberg Røde Kors, som betegnet leieren som en dødsleir. Jervell var, med flere leger i Røde kors, sammen med Milorg i åpningen av leieren i frigjøringsdagene. Det var også journalist Oddmund Ljone fra Tønsberg blad. For Christophersen er faktisk Ljones avisartikkel i Tønsberg Blad 19.4.45 hovedkilden til forholdene i leieren (vedlegg 3).

Ljone skriver at behandlingen av fangene var jevn god med *“systematisk avlivning”*. Journalistens beskrivelser i avisartikkelen er også den eneste kjente kilden til omstendigheter rundt gravleggingene av døde fanger.

Ljone forteller videre at det har vært mange flere syke på øya, men de var gått bort før Røde kors ankom. De siste månedene døde det noen annenhver dag. I artikkelen står følgende om de russiske fangenes begravelser:

“Bare i den siste tiden hadde de fått anledning til å begrave sine døde på skikkelig vis. Hver gang de tidligere gjorde i stand til å begrave sine døde kamerater, ble de straks satt i gang med annet arbeid. De fikk ordre om å kle av liket og putte det i en alminnelig papirsekk. Nede ved sjøkanten måtte de grave et lite grunt hull i sanden, der sjøen stadig skvulpet innover. Og ned i dette hullet som øyeblikkelig fyltes med vann, måtte de legge den døde kamerat. Og så fikk sjøen greie resten...”

Journalist Ljone er altså blitt fortalt at flere av de døde fangenes levninger var vasket vekk fra stranden av havet. Disse opplysningene er etter det Kulturarv er kjent med, ikke gjengitt eller kommentert i Milorgs eller Røde kors rapporter.

Ifølge Ljone bodde det 48 mann i noen brakker, og det var 10 brakker. Det fortelles at det var 376 tuberkuløse i leieren frigjøringsdagen 1945 – og at 20 friske fanger da arbeidet i leieren. Tallet 376 bekreftes av flere kilder, men varierer i andre mellom 370, 375 og 377.

En opplysning fra Ljone kan være særlig relevant for tallet på fanger i leieren:

“Etter hvert som de er blitt færre, er belegget blitt supplert annetsteds fra.”

Listeføringen, “rulleføringen”, av fanger som kom til leieren skal, ifølge Rune Sørлие ved Vestfoldmuseene, ha avveket fra den normale tyske orden med listeføring (Sørлие 1998). Det skal ha ankommet flere puljer fanger uten at disse ble listeført. De tyske soldatene holdt seg langt unna fangene av frykt for smitte, på den andre øya Østre Bolæren. Kilder til disse forholdene er Rune Sørliens intervjuer på 80-tallet med med tidsvitne og tidligere tysk kystmarine-soldat stasjonert på Bolæren, Heip (Sørлие 1998).

Anne Carlsson ved Vestfold fylkessykehus har skrevet en artikkel i tidsskriftet *Njotarøy* om behandlingen av de syke russerne etter krigen. Carlsson nevner at 120 syke fanger skal ha blitt overført til Bolæren så sent som 9. mai 1945, en av disse fangene var så syk at han ble overført til sykehuset samme dag. Pasienten døde også den dagen (Carlsson 2000:74). 10. mai ble de øvrige 45 sykeste overført til epidemilasarettet. 20 som hadde tuberkulose døde der. De fleste av disse var trolig fra Bolærene. Navnene på disse døde skal også finnes i arkivdokumenter. Frem til 14. mai ble de andre ca. 350 syke overført til Teie-leiren på Nøtterøy.

Ifølge listen til Kystartilleribrigade Østlandet dør første syke fange på Bolæren 18. mars (se fig 9). Deretter dør en fange omtrent annenhver dag ut april. Dødstallene øker i mai med opptil tre stykker på en dag. Hvis denne listen redegjør for alle fanger som døde i leiren, er det bemerkelsesverdig at ingen dør i tidsrommet fra ankomst i desember – til 18. mars.

Konklusjonen på gjennomgang av kilder fra krigen og frigjøringen er at antallet fanger overført til leieren er usikkert. Minimum er trolig 420, fordelt på to overføringer. Det kan imidlertid ha vært flere overføringer.

Omtrent 376 fanger var i leieren frigjøringsdagen. Et enkelt regnestykke viser at det trolig har vært flere døde i leieren enn de 28 navngitte i de offisielle listene. Hvor og hvordan disse og de 28 navngitte ble begravet, har vi ikke konkrete opplysninger om.

KYSTARTILLERIBRIGADE ØSTLANDET

J.nr. 495/49/A264/MG/eb.
(Datam og j.nr. i dette brev bes ført opp i svarbrevet.)

MÅKERØY FORT. 21. febr. 1949.
TØNSBERG
Tlf. 1702, sentralbord

Hærens Overkommando,
Sentralkontoret for krigsgraver,
Frognerleiren,
O s l o.

i.p.:

solknepresten
Natterøy.

Rapporter over utenlandske borgere begravet i solknet.
(HOK's skriv av 8/2-49 til solknepresten i Natterøy-jnr.104/49)

I anledning av HOK's ovennevnte skriv skal Brigaden tillate seg å innmelde at der på Mellem-Bolærne er en gravplass hvor følgende russiske statsborgere er gravlagt:

<u>Navn:</u>	<u>Fødselsdato:</u>	<u>Dødsdato:</u>
1. Sergei, Bilik	12/3-95	18/3-45 ✓
2. Ignat, Nagacew	23/12-19	20/3-45 ✓
3. Pantelov, Klotchko	-97	27/3-45 ✓
4. Ussatow, Weadimi	15/7 -07	30/3-45 ✓
5. Watscha, Jewdriij	9/1- 12	31/3-45 ✓
6. Warishnyj, Fedor	-05	5/4-45 ✓
7. Wesselkin, Jakow	10/10-02	7/4-45 ✓
8. Rushenko, "	20/10-16	7/4-45 ✓
9. Kumenykij, Konstantin	-02	8/4-45 ✓
10. Sorin, Iwan	24/3-11	10/4-45 ✓
11. Buschunow, Wassili	25/3- 06	13/4-45 ✓
12. Kasakow, Wassili	- 16	11/4-45 ✓
13. Kolesnikow, Wassili	-07	18/4-45 ✓
14. Sursa, Wiotor	16/9 -07	19/4-45 ✓
15. Sacharow, Wassili	-25	20/4-45 ✓
16. Maximenko, Timosei	-15	22/4-45 ✓
17. Gridin, Nicolav	12/3 -15	25/4-45 ✓
18. Gajenko, Afanassij	-08	27/4-45 ✓
19. Isolvjev, Alexander	-18	28/4-45 ✓
20. Weschnikow, Jegor	6/5- 19	29/4-45 ✓
21. Seemensuko, Ssemjoh	10/4- 96	1/5-45 ✓
22. Yichkowskij, Nikita	12/1- 97	5/5-45 ✓
23. Lagoschin, Nikolaja	3/5- 21	6/5-45 ✓
24. Malyschew, Iwan	5/1- 02	7/5-45 ✓
25. Koslow, Petr.	6/5- 12	8/5-45 ✓
26. Nowoenkow, Michail	10/7- 96	8/5-45 ✓
27. Ogejtschuk, Nikolai	5/5-05	8/5-45 ✓
28. Iwanow, Michail	2/4- 21	10/5-45 ✓

Figur 9. Kystartilleribrigade Østlandets liste fra 1949. Merk at nummer 28, Michail Iwanow, er oppført med dødsdag 10/5, etter frigjøringsdagen. Fortsatte de å begrave de døde på gravplassen etter frigjøringen?

4.3 Kilder til flyttingen av graver på 50-tallet

Ifølge historiker Michael Stokke ved Narviksenteret skal rapportene fra flytteprosessene (som dekket 80 gravplasser i Norge og varte fra 1951 – 1957) inneholde til dels god og beskrivende dokumentasjon. Graving og flytting av gravene i Vestfold skal ha vært gjennomført ved *Gorduskompaniet*, et privat firma fra Oslo med virkeområde «spesialoppdrag, transport, gravning».

Firmaet stod for selve arbeidet med å grave opp gravene. Det skal ha vært vanlig at plassene ble dokumentert med fotografi etter at gravene var tømt. Foto og rapporter skal i så fall ligge i Riksarkivet – men materialet kan være lite tilgjengelig da arkiveringene er inkonsekvente. Vedlagt er svarbrev fra Riksarkivet på bestilling fra Kulturarv om rapporter fra flyttingen (vedlegg 2).

Fra kirkegårdstjenesten ved Vestre gravlunds arkiver har Kulturarv etter henvendelse fått oversendt to dokumenter som omtaler overføringen av de russiske fangelevningene fra Bolærene. Det første er et brev datert år 2000, fra Krigsgravtjenesten til Vestre gravlund. Vedlagt brevet er lister over alle levningene som ble flyttet på 50-tallet til denne gravlundens fra en rekke steder, deriblant Bolærene. Fra Bolæren er de sammen 28 navn listet opp som i listen fra 1949 (fig. 9). Levningene ble kremert og gravlagt i urner. Hvorfor dette brevet er sendt til kirkegården på dette tidspunktet er ikke kjent. Listen er alfabetisk og inneholder navn på alle identifiserte levninger, og kun opphavssted for ukjente. I listen er det oppført ID-nummer for en del av fangene. Litt overraskende er det at ingen av de 28 oppgravd og flyttet fra Bolæren er oppgitt med ID-nummer. En skulle tro at noen av levningene ble funnet med identitetsmerket/brikken på seg.

Det andre dokumentet er brev til kirkevergen datert 5.1. 1954 med lister til kirkevergen over leverte askeurner (fig. 10). Listen sier at det er satt ned kun 27 urner fra Bolæren. En færre enn listene tilsier. Det er bemerket at det ikke var satt identitet på noen av urnene fra Bolæren. De ble derfor satt sammen med de ukjente. Det er ikke gitt noen forklaring på hvorfor.

Herr. Kirkevergen.

Ang. Nedsetting av askeurner i den russiske fellesurnegrav.

Med dette oversendes i 3 eksemplarer fortegnelse over 184 russiske askeurner nedsett i deres fellesurnegrav ved Volvat 21/12 - 1953.

Fra Trandum	36 askeurner herav ukjendte	30 stk.
" Bolærene	27 " " "	27 "
" Gardemoen	60 " " "	3 "
" Stavern	14 " " "	26 "
" Forskjellig steder	17 " " "	3 "
Tilsammen	184 askeurner herav ukjent	89 stk.
		275

For de sist oppførte (fra Bolærene) foreligger navneliste, men da ingen navn stod på askekapslene vet vi ikke hvem er hvem, hvorfor disse er satt sammen med de ukjente.

Vi sender 3 eksemplarer for at de kan oversende det ene til apt. Syversen som har uttalt ønske om å få en fortegnelse over disse.

Vestre gravlund, den 5/1- 1954.

Figur 10. Dokument fra Vestre gravlund i Oslos arkiver. Listen sier at det er satt ned kun 27 urner fra Bolæren. Det er bemerket at det ikke var satt identitet på urnene fra Bolæren. De ble derfor satt sammen med de ukjente.

4.4 Muntlige kilder

Det er usikkert om bryggen ved gravplassen har vært i bruk under krigen. Noen muntlige kilder sier at de døde ble fraktet med båt til gravplassen mens andre sier de ble båret ned til gravplassen av medfanger. Felles for alle utsagn, inkludert artikkel ved Ljone i Tønsberg blad, er at det var 20 friske fanger på festningen som var ansvarlige for å hente de døde i leieren og sørge for begravelsen.

Det er blitt sagt at mange døde kort tid etter ankomst (opplysning fra Tore Holm i Nøtterøy kommune gjengitt av Tønsberg blad ved journalist Morten Børsum 9.5.1995). Dette er motstridende opplysninger fra de offisielle. Ifølge de offisielle listene dør første fange ikke før 18. mars, og fangene skal med andre ord i følge listene ha overlevd desember – mars uten dødsfall.

Det er en rekke muntlige overleveringer om funn av bein på stranden med gravplassen fra nyere tid. Opplysningene er ikke dokumentert og benmaterialet er ikke samlet inn. Hvorvidt dette har dreid seg om menneskebein er ubekreftet.

4.5 Konklusjon

Gjennomgangen av tilgjengelige skriftlige og muntlige kilder gir ikke et klart bilde av hvor mange syke fanger som ble overført til Bolæren under krigens siste vinter, heller ikke hvor mange overføringer som fant sted. Det er usikkert hvor mange som døde der, og hvor og hvordan de ble begravet.

5. Arkeologisk registrering

5.1 Tidsrom og bemanning

Skjærgårdstjenesten stod for all transport av feltmannskap og besøk fra og til Knarberg båthavn både 17.10 og 30.10. Utredningsområdet ble ryddet for krattvegetasjon og søppel 17.10.12. av Cathrine S. Engebretsen og åtte mann fra Mellom Bolærens venner. Totalt ble det brukt ni dagsverk og ryddet omtrent 300 m² for opptil to meter høyt kratt hovedsakelig bestående av rynkerose og slåper.

Figur 7. Mellom-Bolærens venner i fred med å avrunde rydding av gravplassen 17.10.12. Foto CSE.

Leder for feltarbeidet 30.10.12 var Cathrine S. Engebretsen. Ragnar Orten Lie bistod metallsøker Arne Schau. Vibeke Lia stod for innmåling og innsamling av funn sammen med Linnea Syversætre Johannessen, sistnevnte var ansvarlig for fotodokumentasjon. Lars Gustavsen og Monica Claussen fra NIKU gjennomførte kjøring med georadar.

Registreringen med georadar og metallsøk var budsjettert til 35.000,-. Kostnaden for georadar ble 20.312,5 kroner og metallsøket ble 3.980 kroner. Feltarbeid ble utført av Kulturarvs arkeologer 30.10.12. Totalt ble det brukt 30 timeverk i felt under registreringen. I tillegg var det beregnet 40 interne timer, fordelt på feltarbeid og etterarbeid.

5.2 Registreringens forløp og resultater

Været var bra med sol og noen få plussgrader både 17.10 og 30.10.12, og kun noen få lette regnbyger 17.10.

På øya startet arbeidet med flytting av noe ryddeavfall fra flatene der det skulle kjøres georadar. Metallsøk ble iverksatt umiddelbart av Arne Schau og Ragnar Orten Lie. Gustavsen og Clausen fra NIKU satte opp målesystem for georadaren og kom i gang med kjøring klokken 11.

Figur 8. Lars Gustavsen og Monica Clausen fra NIKU kjører georadar over et målesystem. Foto V.L.

Pressedekning av feltarbeidet var planlagt av Anitra Fossum og forberedt av Fossum og Engebretsen. Noe av formålet med pressedekningen var å nå ut til publikum med en invitasjon om å dele relevant informasjon om russerfangeleieren.

30.10 var NRK P2s Ivar Grydeland fra programmet EKKO med feltmannskapet fra morgenen. Grydeland gjorde opptak og intervjuet kontinuerlig hele dagen. Klokken 12 ankom Fossum med Hans Petter Reppe fra NRK TV, Lene Malnes og fotograf fra Tønsberg blad og Jakob Leth fra Vestfold blad. Journalistene reiste tilbake klokken 13.

Oversikt over nyhetsdekning:

- Tønsbergs blad 30. oktober 2012: <http://redir.opoint.com/?key=GvOcTYBtREXGXrPCg7rA>

- Tønsbergs blad 31. oktober 2012: <http://redir.opoint.com/?key=XrFsh4cpg9Ghsd3IR24H>
- NRK Østafjells radio 31. oktober: Intervju med Cathrine Engebretsen var førstesak etter nyhetsbulletinen kl. 16. Ligger ikke på nett.
- NRK Østafjells 2. november 2012: <http://tv.nrk.no/serie/distriktsnyheter-oestafjells/dkte99110112/01-11-2012#t=3m1s>
- NRK P2 Ekko 19. november: Intervju med Anitra Fossum og Mellom-Bolærens venner: <http://kulturarvvestfold.no/Artikkel/Multimedia/Lydgalleri/Radioprogrammer/NRK-P2-Ekko-om-F%C3%A6rder-nasjonalpark/10006752.php>.
- NRK P2 Ekko 22. november: Intervju med Cathrine Engebretsen: <http://kulturarvvestfold.no/Artikkel/Multimedia/Lydgalleri/Radioprogrammer/NRK-P2-Ekko-om-russerfangeleiren-p%C3%A5-Mellom-Bol%C3%A6ren/10006751.php>.

5.3 Metoder i feltregistreringen

Metodene bestod i søk med georadar og metalldetektor, med noe manuell fremrensing av stein som lå synlige i overflaten.

Figur 9. Undersøkesområdet sett fra øst. Foto L.S.J.

5.3.1 Georadarundersøkelse

Georadar (GPR) er en geofysisk undersøkelsesmetode som måler anomalier i tettheten i massene under overflaten, fordelt på dybdeskiver. Feltarbeidet foregår ved at en georadar kjøres systematisk over undersøkelsesområdet. Ved etterarbeidet settes målingene sammen og avleses som "kart" over undergrunnen, gjerne i form av animasjoner som viser endringene nedover i jordlagene.

Georadar ble valgt for å unngå graving – og for å registrere stein og eventuelle spor etter ned- og oppgravinger. Vi forventet å finne rester etter steingjerdet avtegnet – samt løse masse etter oppgraving av graver innenfor steingjerdet.

Lars Gustavsen beskriver undersøkelsen i rapporten fra NIKU (Oppdragsrapport 178/2012 ved Lars Gustavsen) se vedlegg 4. Georadar ble kjørt over to arealer på til sammen 195 m².

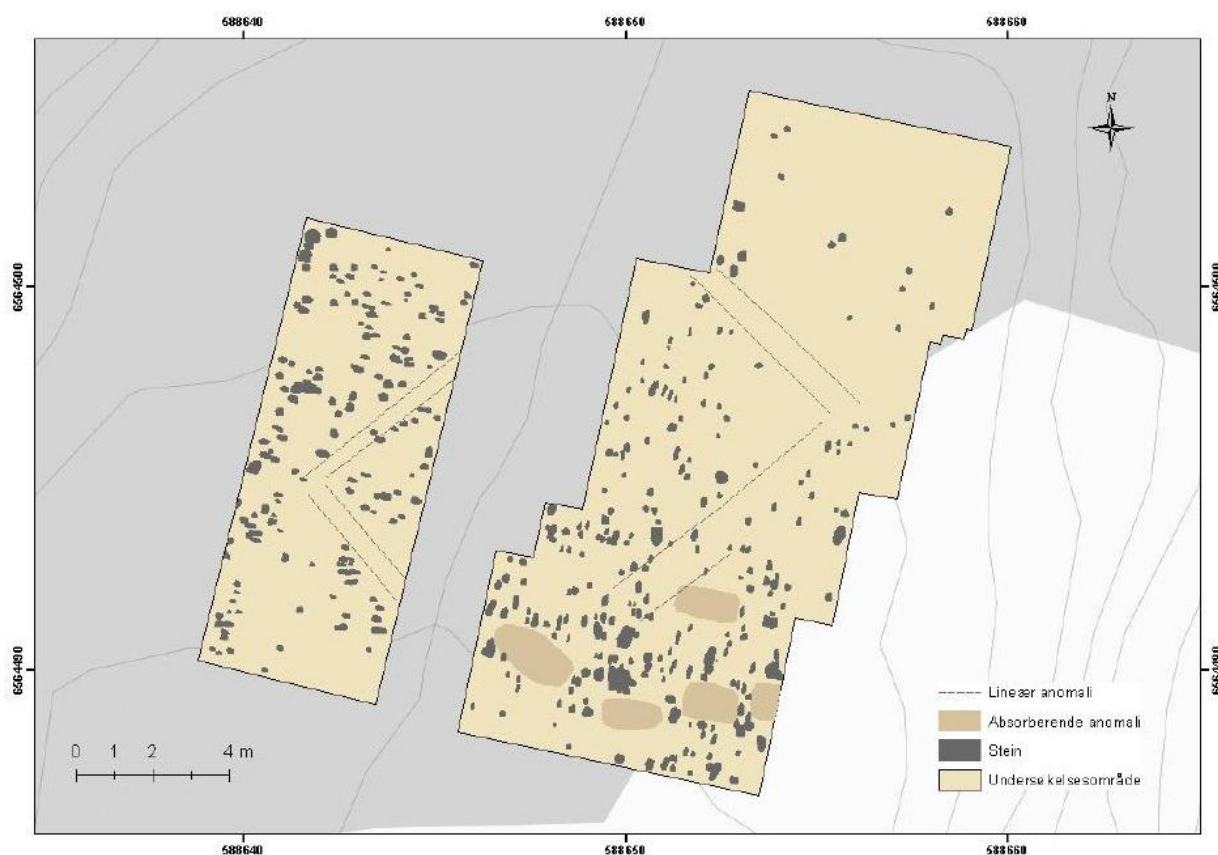
Analysen av datasettene viser svake anomalier som kan tolkes som mulige rester etter nedgravninger i eller utenfor gravplassen. Anomaliene består av fire rektangulære partier løs eller fuktig jord orientert øst-vest retning og med utbredelser 0,8 -1,4 meter bredde og 1,3 – 2,2 meter lengde (se fig. 12). En femte anomali i kanten på undersøkelsesarealet/datasettet kan være avkuttet, og muligens del av nok en rektangulær form.

Gustavsen understreker at resultatene, ut fra denne enkeltundersøkelsen, ikke gir grunnlag for å trekke sikre slutninger om anomalienes opprinnelse eller funksjon, men at de muligens representerer menneskeskapte nedgravninger.

Datasettet viser utover de fire anomaliene en vag rektangulær anomali med utbredelse omtrent 4 x 5 meter, nø-sv orientert. Rektangelet er vinklet skrått på himmelretningene og dermed annerledes enn gravplassen gjengitt på foto fra 40- og 50-tallet (se fig. 12 og 5). Gustavsen foreslår i sin rapport at dette muligens kan ha sammenheng med fjerningen av gravene på 50-tallet. Foreløpig er det ikke gjort andre tolkninger av hva denne representerer.

I tillegg tegnes tydelig en mengde stein spredt utover arealet. Det kan ikke tolkes noen meningsfulle mønstre i hvordan steinene ligger fordelt.

For øvrige detaljer om gjennomføringen av georadarundersøkelsen refereres det til rapport fra NIKU (Oppdragsrapport 178/2012 ved Lars Gustavsen, vedlegg 4).

Figur 10. Kartet er laget av Lars Gustavsen i NIKU og viser arealene der NIKU kjørte georadar. Mørkegrå markeringer viser stein og de fire brune partiene viser arealer med løsere/våtere jord. Merk at det ikke ligger stein i de fire partiene tolket som nedgravninger. Det store rektangulære feltet foreligger det ingen fortolkning av annet enn muligheten for at det kan ha sammenheng med søk etter graver på 50-tallet. Orienteringen og plasseringen av rektangelet er en annen enn gravplassen markert med steingjerde har hatt. Figuren er hentet fra NIKUs rapport vedlegg x.

5.3.2 Søk med metalledetektor

Søket foregår ved at en spesialist med metallsøker går i tette sveip over åpne områder med lav eller ingen vegetasjon for å sjekke om søkeren gir utslag etter metallgjenstander på overflaten eller et stykke ned i jordmassene. Apparatet kan skille mellom ulike metaller og indikere avstand til metallobjektet.

I dette søket brukte Arne Schau en *Whites DFX* metalledetektor og en *Whites Bulls Eye 2* probe, en minisøker som en bruker når en fingraver eller er tett ved funnet. Schau lette særlig etter aluminium – da ID-merkene døde soldater og fanger ble gravlagt med består av dette materialet.

Schau gikk med metalledektoren og søkte intensivt på og rundt gravplassarealet i 5 timer. Alle utslag ble sjekket av Ragnar Orten Lie. Relevante funn fra metallsøket ble innmålt av Vibeke Lia og samlet inn.

Metallsøket omfattet også arealer i skogbrynet rundt det ryddete arealet på 300 m². Søk på stranden rundt bryggefundamentene gav en mengde utslag da det er vasket i land en mengde søppel. Gjenstandene omfattet ellers et antall større redskaper – kiler, bolter og enkelte ikke identifiserbare gjenstander. Se funnspretningskart på side 21.

5.3.3 Funn fra metallsøket

Id	Gjenstandstype	Materiale	Klasse	Funnstatus
501	Snublebluss	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
502	Haglepatron	Plast	Våpenrelatert	Oppbevares
504	Mulig bolt	Jern	Redskap	Oppbevares
505	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
506	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
507	Patronhylse	Jern	Våpenrelatert	Oppbevares
508	Aluminumsflak	Metall		Kasseres
509	Lokk?	Metall	Redskap	Oppbevares
510	Kulefragment	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
511	Flatjern	Jern	Jern	Oppbevares
512	Kule	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
513	Jernbolt med kjetting	Jern	Jern	Kasseres
515	US Karabin	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
516	US Karabin	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
519	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
520	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
521	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
522	Plankefragment	Tre	Tre	Oppbevares
523	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
524	Kile	Jern	Redskap	Oppbevares
525	Uviss korrodert	Jern	Jern	Kasseres
527	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
528	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
529	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres

532	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
533	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
534	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
535	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
536	Patronhylse Nagant?	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
537	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
538	Uviss korrodert	Jern	Jern	Kasseres
539	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
540	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
541	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
542	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
543	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
544	Stor verktøydel	Jern	Redskap	Oppbevares
545	H7 2 øre, 1928	Metall	Mynt	Oppbevares
546	Trebit med metallplate			Oppbevares
547	Identitetsmerke/ID-brikke	Metall	Personlig	Oppbevares
548	Mulig mutter	Jern	Jern	Kasseres
549	Sintret materiale			Oppbevares
550	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
551	Jernklump, bolt?	Jern	Jern	Kasseres
552	Kule	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
553	Kule, istykkerskutt	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
554	US Karabin	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
555	US Karabin	Metall	Våpenrelatert	Oppbevares
556	Spiker	Jern	Spiker	Kasseres
557	Gjenstand og spiker	Jern	Redskap	Oppbevares
558	Koks	Organisk materiale		Kasseres
559	Bøyle/spiker	Jern	Jern	Oppbevares

Se funnspredningskart på side 21.

Et antall patronhylser ble funnet vest for bekken som renner gjennom undersøkelsesområdet. Disse ble typebestemt til US Karabin og Raufoss 1986. Sammen med to prosjektiler fra samme område kan all ammunisjonen fra dette området dateres til etterkrigstiden. Øst for bekken, midt i arealet for gravplassen, ble det funnet en patronhylse som kan tilhøre pistoltypen Nagant. Ammunisjonen var i bruk i det norske forsvaret etter 1893 og frem mot første verdenskrig. Noe slik ammunisjon ble fremdeles brukt av sovjetiske styrker under 2. verdenskrig. Det er ukjent hvorvidt denne type ammunisjon kan ha vært i bruk under den tyske okkupasjonen i Norge.

En stor del av funnene besto av spiker. Kanskje er det relevant at nesten alle spikerne ble funnet øst for bekken, der gravplassen med trekors antas å ha ligget.

Mot slutten av dagen plukket metalledektoren opp en aluminiumsbrikke med hull i et hjørne, og den ene siden håndkravert med nummeret 111171 og under dette STALAG II B (funn 547, figur 13). Funnet er forstått som den ene delen av et identitetsmerke båret av en av krigsfangene begravet på

stedet. Slike identitetsmerker i form av metallbrikker bæres av alle soldater og krigsfanger i kjede rundt halsen.

Figur 11 Funn 547, identitetsmerke båret av krigsfange fra hovedleir Stalag II B, Hammerstein-Schlochau. Denne delen med hullet i hjørnet har krigsfangen båret rundt halsen. Det er uvanlig og bemerkelsesverdig at brikken er håndskravert.

Brikken kan brekkes i to deler, på hver halvdel er preget med enten navn, personnummer, blodtype osv., eller fangenummer, slik at personen kan identifiseres om vedkommende ikke selv kan gjøre rede for seg. Dør bæreren på slagmarken eller i krigsfangenskap, skal den ene halvparten begraves med den døde, den andre sendes til Røde Kors' opplysningskontor i hjemlandet. I nærheten ble det også gjort funn av en snor som ikke ble samlet inn. ID-brikken ble funnet kun to centimeter under overflaten i et fuktig parti helt sør i eller muligens sør for det forventede gravplassarealet. I etterkant viser NIKUs datasett at brikken lå i massene i kanten på den ene rektangulære anomalien (se figur 14). Brikkedelen som ble funnet har ett hull, og vanligvis vil den andre delen ha to hull. Delen med ett hull skal imidlertid ha vært den delen som ble tatt av den døde og sendt til registrering.

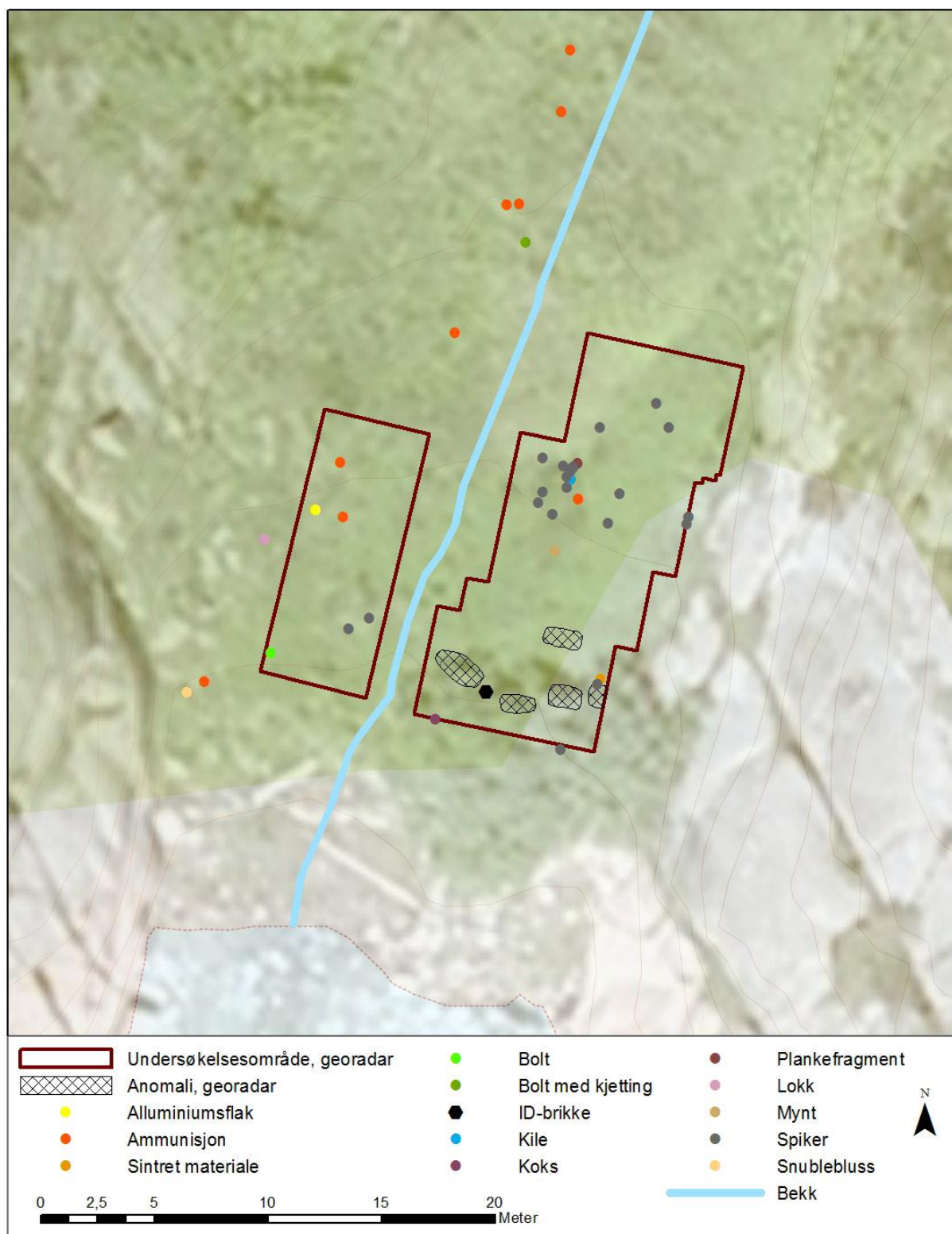
Det er gjort søk i OBD Memorial, den russiske databasen over falne og savnede soldater fra andre verdenskrig (<http://www.obd-memorial.ru/html/index.html>). Nummeret på fangen 111171 ble ikke funnet. Det mangler mange kort fra våren 1945, blant annet fordi mange arkiv brant under bombing av Berlin.

Stalag II B var en hovedleir ved byen Hammerstein, i området Schlochau. I dag heter byen Czarne Czluchowski i Polen. Fangekortene fra II B Hammerstein finnes på OBD, men ikke som egne lister. I følge Marianne Neerland Soleim ved Falstadsenteret er det mulig at egne lister befinner seg i tyske eller russiske arkiv. Se for øvrig notat fra Neerland Soleim til Kulturarv vedrørende leiren (vedlegg 1).

5.3.4 Innmåling og dokumentasjon

Funn ble målt inn med CPOS GPS knyttet med blåtannforbindelse til tablet-PC med kart over lokalområdet i ArcPad. Utstyret ble også brukt til å stedfeste området for georadarsøk, slik at dataene fra målingen enkelt og nøyaktig kunne georefereres. Kulturarv nytter det arkeologitilpassede GIS-programmet Intrasis til å dokumentere sine arkeologiske registreringer, og all dokumentasjon ble

knyttet sammen i Intrasisprosjektet "Bolærne2012" for senere referanse. Prosjektet er lagret på Vestfold fylkeskommunes server, samt lastet opp til Askeladden med ID 159642.

Figur 12. Funnspredningskart. ID-brikken lå ved de mulige ned-/oppgravingene. Spiker, muligens fra kors eller gjerde, ligger konsentrert i arealet for gravplassen. Patronhylsen, type Nagant, ligger midt i dette arealet. Kart ved V.L.

6. Arkeologiske resultater

Se egen rapport fra NIKU (Oppdragsrapport 178/2012 ved Lars Gustavsen).

6.1 Gravplass krigsminnesmerke ID 159642

Størrelsen på de fire rektangulære anomaliene i datasettet fra NIKUs undersøkelse er rimelige utbredelser for gravkutt. Bildet datasettet tegner antyder altså at det bare har ligget fire nedgravninger i området. Et større felt der 28 graver har vært gravd ned og opp kan *ikke* leses ut i fra datasettet. Spørsmål reiser seg da til hvorfor det bare er avdekket fire arealer og ikke 28.

Først må det vurderes om det kan bero på svakheter i georadarresultatet. Trolig ligger ikke forklaringen der, da de fire anomaliene i datasettet er ganske tydelige – og sannsynligheten for at flere ville blitt fanget opp i tolkningen av dataene er overveiende.

Det faktum at de fire ligger delvis utenfor arealet markert som gravplass med steingjerde kan være et tegn på at det offisielle bildet ikke stemmer.

Arealene ligger også orientert helt i søndre del av partiet der den avfotograferte gravplassen lå, til og med muligens utenfor dette arealet. I datasettet er det ikke mulig å se konsentrasjoner av stein der en ville forventet å finne rester etter steingjerdet. Inntrykket er at steinene i gjerdet kun har markert arealet på overflaten og er i ettertid fullstendig fjernet.

Foto av gravplassen viser rader med kors øst – vest og med korsene vendt mot syd. Korsene er av vestlig type og trolig reist av nordmenn etter frigjøringen. Måten korsene er plassert gir klart inntrykk av at gravene er plassert nord-sør. Orienteringen fremtvinger spørsmål om den avspeiler riktig inntrykk av hvordan gravene faktisk lå plassert.

Orienteringen til de fire rektangulære anomaliene i NIKUs datasett er i tråd med kristen gravskikk, men det er altså ikke kjent hvorvidt de døde ble gravlagt etter østlig himmelretning på Mellom Bolæren.

Det må konkluderes med at fotografiet av gravplassen og registreringens tegner to vidt forskjellige bilder. Registreringsresultatet antyder at gravplassen med gjerde og kors er et monument satt opp etter krigen – uten faktisk sammenheng med hvor mange graver som lå i bukten, hvor de lå plassert og hvordan gravene lå orientert.

7. Sammenstilling av kilder og konklusjon

Georadarundersøkelsens datasett viser fire rektangulære anomalier. Arealene til disse fire anomaliene har utbredelser tilsvarende gravkutt. Arealene kan være sporene etter oppgravde graver. Funnet av en identitetsbrikke i kanten på det ene arealet styrker en slik tolkning (fig. 14). Undersøkelsen har slik påvist at stedet ble brukt som gravplass for russiske krigsfanger.

Spørsmålet om hvor mange og hvordan de døde ble begravet er fremdeles ubesvart. Registreringens funn av kun fire mulige oppgravde graver tegner et annet bilde enn offisielle lister som forteller at 28 levninger var begravet her mellom 1945 og 1953. Da levningene ble gravd opp og flyttet til Vestre gravlund, forteller også offisielle lister at det dreide seg om 28 eller 27 individer.

Undersøkelsens resultater kan muligens bekrefte journalistens utsagn om at gravleggingene til dels foregikk i fjæra.

Det er relevant å spørre hvorfor ikke id-nr fulgte med de oppgravde levningene til deres kremasjon og gravlegging i Oslo? Ble ikke brikkene funnet på levningene, eller ble ikke numrene nedtegnet av en grunn, eller er de ikke nedtegnet da det ikke lengre var 28 levninger på gravplassen?

Det faktum at et identitetsmerke ble funnet oktober 2012 – åpner for muligheten at det kan ligge flere slike gjenstander igjen.

Det er også viktig å vurdere hvorfor det kun er påvist fire mulige nedgravninger til graver. Er de fire tydelige avlest av georadaren fordi de er tømte? Ville georadaren avlest utømte graver like tydelig? Er det sikkert at det ikke ligger flere graver på stedet?

Forprosjektet har påvist at det var gravlagt døde fanger på plassen, og at det ligger identitetsbrikker igjen på stedet etter gravleggingene. Funnene fra den arkeologiske undersøkelsen understreker slik behovet for ytterligere utredninger. Dels er det et behov for å kontrollere om gravplassen er tømte for levninger og personlige identitetsmerker – dels for å øke kunnskapen om, og *bevisstheten* rundt hva som foregikk på øya under krigens siste måneder, og under den kalde krigen.

8. Vurdering av videre utredningsbehov

8.1 Videre utredningsbehov

Det ble gjort funn av strukturer og gjenstander som bekrefter usikkerheten ift antall døde fanger og omstendighetene rundt deres gravlegginger. Det er bevist et behov for ytterligere utredninger, og det er flere grunner til at det bør iverksettes nå (se også notat fra Falstadsenteret i vedlegg 1). Først og fremst er det i denne sammenheng behovet for et sikrere kunnskapsgrunnlag for forvaltningen. Videre undersøkelser skal danne grunnlag for forvaltningens sikring, vern og tilrettelegging av gravplassen i nasjonalparken.

Det vurderes som nødvendig også av etiske hensyn alene å gjøre ytterligere undersøkelser for å avklare hvorvidt gravplassen er tømte for menneskelige levninger. Ivaretaging av eventuelle menneskelige levninger skal vurderes og planlegges i samråd med Krigsgravtjenesten som har et særlig forvaltningsansvar for alle krigsgraver fra andre verdenskrig.

Behovet for kunnskapshøving for å tilrettelegge og formidle leir og gravplass er også en faktor. Generelt bør den historiske bevisstheten økes omkring hva som foregikk på norsk jord under krigen i flere av disse leirene. Like fullt var det *utryddelse* i nazistregimets regi som foregikk på norsk jord, som den på kontinentet.

For å oppnå kunnskapshøving er det nødvendig med arkivøk. En innsamling av informasjon ifra ulike arkiv, om forhold under krigen og etter, samt under den kalde krigen, kan legge grunnlag for en økt forståelse og bevisstgjøring.

Ved en gjennomgang av arkiver etter kilder til forhold rundt fangeleiren og gravplassen på Mellom Bolæren vil en komme i berøring med kilder til også andre leire og gravplasser i Vestfold. Det er andre uregistrerte gravplasser fra andre verdenskrig i fylket, og muligens også levninger på noen av disse. For øvrig er det et generelt behov for økt kunnskap og større bevissthet rundt også de andre fangeleirene. Et større arkivprosjekt er slik sett ønskelig.

Det er viktige og aktuelle temaer ikke bare for et skjerpet *norsk* historieperspektiv, men dette kan også settes i sammenheng med et internasjonalt behov for større oversikt og strukturert viten om nazistregimets leire og overgrep mot de som satt internert. Et større internasjonalt prosjekt er underveis nå, med NTNU som norsk samarbeidspartner. Prosjektet arbeider med å publisere en encyclopedia over leirene, der tredje av syv bind arbeides med nå. Det tredje bindet skal omhandle de militære leirene (se mer informasjon på <http://www.ushmm.org/research/center/encyclopedia/>). Prosjektet har så langt medvirket til at tallet på nazistdrevne leire og anstalter er økt til 42 400, over dobbelt så mange tidligere antatt. Antallet omkomne i leirene er økt fra i underkant av 12 millioner til 20 millioner.

8.2 Skisse til hovedprosjekt for feltundersøkelse av gravplassen

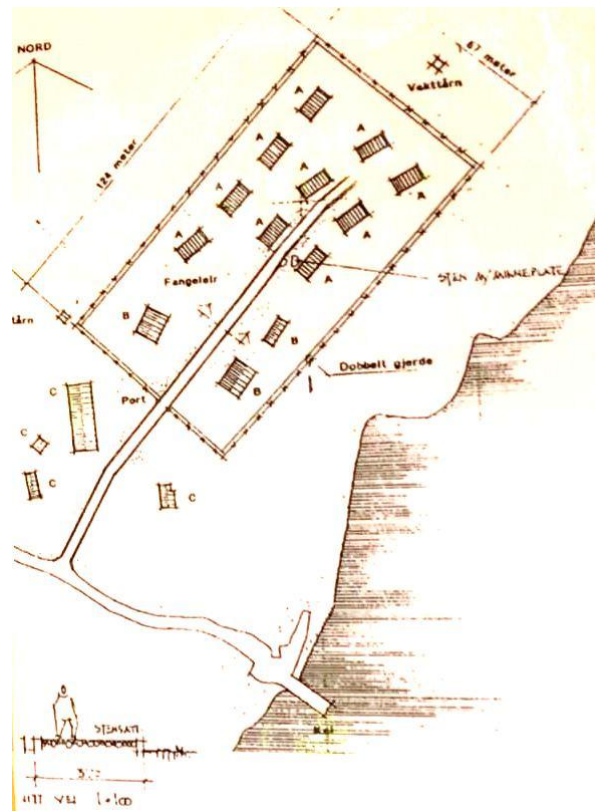
Feltarbeidet kan utføres av Kulturarvs egne arkeologer juni 2013. Til håndgraving av de fire arealene påvist av NIKU, samt søkesjakter over gravplassen vil det være behov for minst 112,5 timeverk i felt, med tre personer i fem dager. I tillegg må det beregnes minst 75 interne timer, fordelt på forarbeid og etterarbeid. Metallsøker må bistå i utgravningen fem dager, hvilket vil koste opptil 19. 000 kroner.

8.3 Russerfangeleieren - oppfølgende tiltak og fremtidig formidling

Kunnskapen om selve leiren på Mellom Bolæren er mangelfull og kun delvis dokumentert gjennom fotografier, skisser og skriftlige kilder. Det er heller ikke foretatt systematiske undersøkelser og dokumentasjon av de fysiske spor etter leieren på stedet. Kulturarv ser dette som en nødvendighet i det videre arbeidet. Dette da mange av de gjenværende bygningsrestene og strukturene er sårbare, og raskt vil kunne bli ødelagt eller vanskelige å tolke i fremtiden. Videre er det vesentlig å innhente ny kunnskap og dokumentasjon for å kunne utarbeide og videreutvikle en god og kunnskapsbasert formidling av dette viktige kulturminnet i fremtiden.

Figur 15. Fotografi tatt av leiren før saneringen høsten 1945. Ill. Nøtterøy kommune 1995

Figur 16. Skisse som viser leirens utstrekning med vei, bygninger og strukturer slik man mener den har sett ut i perioden 1944- høsten 1945. Ill Nøtterøy kommune 1995.

8.4 Nødvendige undersøkelser og dokumentasjon:

- Overflateregistrering med digital kartfesting av alle synlige strukturer, bygningsrester og løsfunn.
- Arkeologisk prøvegravning kombinert med metallsøking. Arbeidet beregnes til tre dagsverk over tre dager. Metallsøker i tre dager vil ha en kostnad på opptil 11 000 kroner.
- Funnbehandling og katalogisering av eventuelle funn må beregnes til minst 30 interne timer.
- Bearbeiding av kartdata og utarbeidelse av nye oppmålingstegninger for hele leirområdet.

Arbeidet kan gjennomføres i løpet av 2013 og er beregnet til 4-6 ukeverk.

8.5 Tilrettelegging og videre formidling

Nøtterøy kommune og Mellom Bolærens venner har gjennomført skilting og formidling av stedet i lang tid. Mellom Bolærens venners har særlig i 2012 vært aktive med bl.a. rydding og skjøtsel samt tilbakeføring og rekonstruksjon av inngangspartiet til leiren. Dette har medført en høynet forståelse og innsikt i anlegget for turister og besøkende.

Som kulturminne betraktet er Russerfangeleieren en av nasjonalparkens viktigste kulturminner. Potensialet for en grundigere og mer omfattende formidling av stedet er derfor ønskelig og gjennomførbart med forholdsvis beskjeden innsats. Ved gjennomføring av ovennevnte undersøkelser og dokumentasjonstiltak vil man få ny og grundigere kunnskap om stedet.

En videreføring av det påbegynte ryddings- og skjøtelsarbeidet bør gjennomføres slik at leirområdet tydeligere defineres i landskapet. Videre vil det være mulig med forholdsvis enkle midler å gjenskape og rekonstruere ytterligere elementer som for eksempel deler av gjerde, vaktårn eller fangebrakker. Formidlingen av stedet kan også med fordel kombineres med en permanent eller temporær utstilling for eksempel ved Nasjonalparkens informasjonssenter eller ved et av fylkets museer.

Figur 17. Grind og skilderhus ved inngangen til leiren rekonstruert i 2012. Foto VFK 2012

Vedlegg 1. Notat fra Marianne Neerland Soleim ved Falstadsenteret til Kulturarv, VFK

Falstadsenteret, notat angående kulturminner og sovjetiske krigsfangers historie

Om lag 100 000 sovjetiske krigsfanger ble plassert i et leirsystem med nærmere 500 fangeleirer fordelt over hele Norge, over halvparten av krigsfangene ble plassert i leirer i de nordligste fylkene og Nord-Trøndelag. Fangeleirene gjorde et dypt inntrykk på de som fikk dem på nært hold. Samtlige sovjetiske krigsfanger ble brukt som tvangsarbeidskraft for tyskerne i Norge.

Restene etter den tyske byggevirkksomheten med de mange tvangs- og slavearbeidsleirene under annen verdenskrig representerer et minne over krigens grusomheter og følgene okkupasjonen fikk for krigsfanger og lokalbefolkning. Disse sporene i landskapet gir oss viktig informasjon om det tyske leirsystemet og bringer nærhet til og levendegjør en viktig del av Norges og Europas historie. I dag er sporene etter de om lag 500 krigsfangeleirene for sovjetiske krigsfanger i Norge nærmest borte. Tiden har tært på dem, og offentlige myndigheter har i påfallende grad latt disse viktige kulturminnene forfalle. Fangebrakkene er borte og kun noen få bygninger gjenstår av dette leirsystemet.

Erindringspolitikk er målrettede aktiviteter som søker å fremme en bestemt type kollektiv erindring, og motivene for den erindringspolitiske aktiviteten varierer i takt med interessene til den som står bak. Staten utgjør den største erindringspolitiske aktøren og uttrykksformene har flere felt. Disse feltene er skole, forskning og kulturelle markeringer. Norsk erindringspolitikk har i liten grad inkludert sovjetiske krigsfanger ved de ulike erindringsarenaer. Den kalde krigen bidro til å usynliggjøre de sovjetiske krigsfangenes skjebne på norsk jord. Krigsgravsaken skapte en kortvarig oppmerksomhet omkring de sovjetiske krigsfangene, men den representerte også et tidlig stadium i den kalde krigen og bidro på sikt til at en viktig side ved norsk okkupasjonshistorie ble glemt. Norske myndigheters frykt for spionasje fra russisk side var tydelig kort tid etter frigjøringen og den norsk-sovjetiske krigsfangekommisjonen som skulle kartlegge fangenes skjebne i Norge, var i seg selv et forvarsel om den kalde krigen.

Til tross for at de sovjetiske krigsfangene representerer gruppen med den største tapsprosenten på norsk jord i krigsårene, er de ikke inkludert i nasjonal kontekst i vårt lands okkupasjonshistorie. Det er noe uenighet vedrørende antallet sovjetiske krigsfanger som døde under oppholdet i Norge, men tallet ligger trolig omkring 13 700. Med så mange døde, var det klart at disse krigsfangene var krigens største tapere på norsk jord i løpet av krigsårene.

Falstadsenteret har i flere år jobbet med å samle dokumentasjon om krigens fangehistorie og interessen fra russisk fagmiljø omkring fangenes skjebne i Norge har vært stor. Fangeleiren på Bolærne er av interesse for vårt arbeid for å kunne opprettholde og videreføre den kollektive erindringen om de

sovjetiske krigsfangenes skjebne på norsk jord. Forskningsprosjektet ”Krigsgraver søker navn” er en del av post doktor prosjektet ”Minnet, forvaltningen og bruk av østeuropeiske krigsgraver i Nord-Europa” som har vært et av tre delprosjekt i det tverrfaglige forskningsprosjektet ”Painful Heritage” i regi av Norges Forskningsråd. I prosjektets første fase har det vært gjennomført en identifikasjon av fangekortene som i dag er tilgjengelig i den russiske databasen på nettet OBD Memorial. Dette materialet er systematisert og gjort tilgjengelig for publikum på nettstedet www.krigsgraver.no

Databasen www.krigsgraver.no og Falstadsenterets intervjumateriale var en sentral del av utstillingen ”Sovjetiske krigsfanger i Norge 1940-1945” som ble presentert ved Forsvarsmuseet for president Medvedev under hans statsbeøk i Oslo 26. april 2010. Databasen over sovjetiske krigsgraver ble presentert i Oslo 23. mars 2011 i regi av Falstadsenteret og Krigsgravtjenesten. Den 20.september 2012 skal en vandretstilling åpnes på de norsk-russiske kulturdagene i Petrozavodsk.

I arbeidet med forskningsprosjektet ”Krigsgraver søker navn” har vi erfart at russiske etterkommere av de sovjetiske ofrene på norsk jord gjerne vil ha opplysninger om både dødssted og gravsted. Det er et sterkt ønske hos etterkommerne å vite hvor deres slektninger døde og er gravlagt. For å synliggjøre og tilgjengeliggjøre disse stedene for pårørende og andre som ønsker å besøke minnestedene er det viktig at merkingen på minnestøttene er vedlikeholdt og skilting til minnestøttene er til stede. Etter at prosjektet med identifisering ble gjort kjent har vi merket økt pågang fra pårørende av de sovjetiske ofrene via blant annet Norsk Røde Kors og Russisk Røde Kors. I krigsgravtjenestens arkiv er det oppgitt navn på de som døde på Bolærne under krigen, men vi har ikke funnet fangekort på disse. De døde ble flyttet til Vestre Gravlund i Oslo på 1950-tallet og i regi av prosjektet burde det være mulig å synliggjøre disse navnene på en eventuell minneplate.

Marianne Neerland Soleim

Forsker

Vedlegg 2. Brev fra Riksarkivet.

ARKIVVERKET
RIKSARKIVET

Vestfold fylkeskommune
v/ Cathrine Stangebye Engebretsen

cathrinese@vfk.no

Deres ref.
08.11.2012

Vår ref.
2012/22925 MAGSOL

Dato
12.11.2012

Angående rapport fra 1953 fra Gorduskompaniet

Vi viser til henvendelse av 08.11.2012

Vi har undersøkt katalogen og enkelte utvalgte esker i arkiv RAFA-2018 Krigsgravtjenesten, men har dessverre ikke funnet noen rapport fra Gorduskompaniet angående flyttingen av krigsgraver fra Mellom Bolærne til Vestre Gravlund. Vi har undersøkt følgende esker:

- Serie Da – sakarkiv: eske 30-34, eske 5,
- Serie T – kart og tegninger, eske 1-7

I eskene 30-35 finner vi enkelte lister over krigsgraver som ble flyttet, og Bolærne står oppført blant disse. Der står at det var 28 krigsgraver som ble flyttet fra Bolærne til Vestre Gravlund.

Arkivet etter Krigsgravtjenesten er på ca 20 hyllemeter, og Riksarkivet har dessverre ikke ressurser til å foreta utvidede søk i dette arkivet. Vi legger ved en PDF-kopi av katalogen for arkivet slik at dere selv kan undersøke hvorvidt det finnes arkivmateriale av interesse for deres sak. Hvis dere finner spesifikt materiale av interesse kan det være mulig for oss å foreta enkeltundersøkelser i dette. Eventuelt kan dere bestille materialet til gjennomgang på vår lesesal. Vi gjør oppmerksom på at enkelte av eskene er klausulert. Det må i så tilfelle søkes om innsyn i disse spesifikke eskene. Mer informasjon om vår lesesal og innsyn i klausulert materiale finnes på <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Riksarkivet>.

Vi beklager at vi ikke kan være til større hjelp i denne omgang.

Med vennlig hilsen

Magnus Sollid e.f.
rådgiver

Vedlegg

Vedlegg 3. Avisartikkel Tønsberg blad 19.5.1945.

Tilstanden i russiske fangeleire.

BESØK I ANDEBU, BERGAN OG BOLLÆRNE 376 tuberkuløse. - Mangfoldige døde. En ubeskrivelig elendighet.

Denne artikkelen beskriver de grusomme forholdene i russiske fangeleire. Den er basert på et besøk i Andebu, Bergan og Bollærne, hvor det ble rapportert om 376 tuberkuløse fanger og mangfoldige dødsfall. Forfatteren beskriver den ubeskrivelige elendigheten som råder i leirene, og hvordan de russiske fanger lider av mangel på mat, varme og medisinske hjelpemidler. Mange av fangerne er svært svake og lider av alvorlige sykdommer, spesielt tuberkulose.

De russiske fangerne er holdt i svært dårlige forhold. De mangler mat, varme og medisinske hjelpemidler. Mange av dem er svært svake og lider av alvorlige sykdommer, spesielt tuberkulose. De er holdt i små, trange rom med dårlig ventilasjon, og de får lite eller ingen sollys. Dette har ført til en høy dødelighet, spesielt blant de eldre og de som allerede er syke.

Forfatteren beskriver hvordan de russiske fangerne er behandlet som gjeldende. De er holdt i separate leire, og de får lite eller ingen kontakt med de norske fangerne. De er også holdt i dårlige forhold, og de mangler mat, varme og medisinske hjelpemidler. Mange av dem er svært svake og lider av alvorlige sykdommer, spesielt tuberkulose.

[The following text is a dense, repetitive block of text, likely a scan artifact or bleed-through from the reverse side of the page. It contains many words that are difficult to decipher but appear to be variations of the main article's content.]

Tønsbergblad / Vestfold arbeiderblad
Lørdag 19. mai 1945

T
Lyone